

ben esztétikailag megoldottá — már szinte megtévesztően megoldottá — tenni a megoldatlanságot; ennek részletes elemzése azonban már kívül áll e dolgozat kiindulásán.

Numen adest: hallottuk a törvényt, s várjuk, mint *A város peremén* lezárásában — a próféciát. Meg is szólal — legalábbis textuálisan; de ennek lírai hitele már lényegesen kisebb. (Nem térünk ki arra a meghökkentő vívódásra, mellyel a marxizmust kiválóan ismerő költő vázlatában tökéletesen antimarxista megoldásokat fordított át végül marxistává.)

Már az 5. sor is kétértelműen olvasható, vagyis egy árnyalattal lazábban fogalmazott, mint az előbbieik — de ezt még a lelked-szíved szavak megfelelése végső soron egyértelművé teszi. A rákövetkező három sor azonban nagyot esik: a látomás után allegóriát olvasunk, az univerzalitás egészen kiskörű képbe szűkül, a nomenekbe tömörített apodiktikus kinyilatkoztatást pedig ezek után kifejezetten nyakatekertnek ható, vonatkozó kapcsolásokon és állító értelmű tagadásokon keresztül vont, az előbbiekkal szemben végképp nem szuggesztív, inkább mesterkélty, enyhén okoskodó mondatszerkezet váltja fel, mely csak nyomatékosítja az amúgyis elhasznált, itt meg az allegóriában túlságázott metafora nehézkességét. Lehet persze, hogy más szöveggörnyezetben hibátlannak éreznénk: de az bizonyos, hogy alapvetően eltérő minőségű, s lényegében fakadóan erőtlenebb, mint a megelőzők.

A vers pedig nem fejeződik be itt — álzárlat, ahogy Fodor Géza nevezi — hanem éppen ezek után szenvedti át legijesztőbb halálugrásait, s erősödik meg benne az ironia.

7. Az, hogy a költemény formája olyan szembetűnően klasszicizált, nyilvánvalóan nemcsak formai bravúr, vagy formai erőfeszítés eredménye; ennek néhány alapindítékára, leginkább az imagináció koherenciájáról szólva utalunk a dolgozatban, kidolgozása azonban kívül rekedt jelenleg választott szempontjain.

Ha azonban igazságát alapfeltevésnek tekintjük, s hozzáértjük a klasszicizálás irányába ható elemeknek nemcsak tartalmasságát és funkcionálisát, hanem azt is, hogy közvetlen esztétikai hatásuk — hangsúlyoznám a szót: közvetlen — alighanem erősebb is, mint az ellenlétes tendenciáé, a jelzett megközelítési és kiindulási lehetőségek tanulságait a következőképpen summáznám: az *Eszméletnek*, mint megvalósult műalkotásnak, alapparadoxonja, hogy klasszicizált formációja meghatározottan deklasszicizált világgépet hordoz; vagy megfordítva: hogy benne egy deklasszicizált világgép klasszicizált formát tudott nyerni.

S ezzel talán, ha tovább nem is, de az egyik küszöbhez jutottunk, amelyről nekiindulhatnánk a vers elemzéséhez.

(1973)

Várad Szabolcs

AZ „ESZMÉLET” ELŐZMÉNYEI

Mindig rejtélyes versnek éreztem az *Eszméletet*. Értelmezői — érthetően — abból szoktak kiindulni, amit *egyébként* tudunk József Attiláról. De mintha nem szúrna szemet eléggé, hogy ebben a versben mennyi minden másképpen van, mint a többi, főleg a korábbi József Attila-versekben. Sőt, bizonyos tekintetben, mégpedig a kompozíció tekintetében az *Eszmélet* az egész életműben egyedül áll. Talán egyetlen rokona a *Medáliák*, csak ott még nehezebb eldönteni, hogy egyetlen verssel vagy versciklussal van-e dolgunk. De egyébként a nagyobb lélegzetű, összefoglaló versekben is mindenütt folyamatos a költemény tere és ideje s ugyanígy a versbeli Én pozíciója is ebben a homogén világban. Ha csak azokat a levegősebb szerkezetű verseket nézzük, melyeknek közös vonásuk az *Eszmélettel*, hogy számokkal vannak részekre osztva, érdekes egyezéseket találunk köztük a kezdésben:

1. Itt ülök csillámló sziklafalon
2. Fák közt, /virág közt/ ülök egy padon.
3. A rakodópart alsó kővén ültem
4. Az éjjel hazafelé mentem

(A *Medáliák* utáni korszakból, az *Eszméleten* kívül, négy vers oszlik még több, számozott részre. Az egyik, a *Flóra*, azt hiszem, valóban ciklus, tehát itt a számok különálló verseket jelölnek, a másik *Flóra* és a *Balatonszárszó* pedig nyilvánvalóan nem abba a típusba tartozik, mint az előzők, és itt elhanyagolható.) Az idézett versek tehát mind egy konkrét helyzet rögzítésével kezdik, ami aztán vagy visszatér a vers folyamán, mint az *Alkalmi versben*, vagy csak kiindulópont az elmélkedéshez, mint a *Dunánál* vagy a *Hazám* esetében. Abban mindenesetre meg egyeznek, hogy a vers folyamán semmi sem keresztezi ezt a kezdő situációt, sehol sem jelenik meg egy másik helyzet, másik tér és/vagy idő, ami emennek ellentmondana. (És csak a teljesség

kedvéért: hasonló szerkezetű a *Március* is, csak a kezdésbeli egyezés nem ennyire frappáns benne.)

Ha a korábbi nagy leíró verseket nézzük, a tér—idő folytonosság ott is nyilvánvaló, a vers-Én helyzetét és viszonyát a megjelenített világhoz pedig a *Téli éjszaka* befejezése jellemzi:

Mérem a téli éjszakát,
mint birtokát
a tulajdonosa.

Az *Eszmélet*nél nem sokkal későbbi *Faluban* ez a motívum megismétlődik, bár jóval rezignáltabban:

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.

Mármost az *Eszmélet* befejezése — „S én állok minden fülke-fényben, /én könyöklök és hallgatók” — némileg rokon ezzel. De a különbség éppolyan szembeszökő, mint a hasonlóság. Aki virraszt, az örökődik valamin, nem is beszélve a birtokát mérő tulajdonosról. Aki könyöklő és hallgat — a vonatablakban álló utazó analógiájára —, az csak nézelődik. Nem él benne a tájban. A vonat-metaphora éppen a kívülállást emeli ki: a képek elshunnak az ablakban szemlélődő utas mellett. Aztán meg a világ, melyben az előző vers szereplője virraszt, szociografikusan konkrét: a magyar falu. Itt viszont: kozmikus sejtelmű örök éj, amelyben kivilágított nappalok iramlanak. És ha szigorúan vesszük a kép logikáját, akkor a vers alanya nem is e nappalokra figyel, hanem a kivilágított nappalok fülke-fényében állva az örök éjt szemléli. De van a képnek még egy eleme: ez a képlet utazó áll *valamennyi* képletos fülke-fényben. Ennek a képzetnek a rokonait pedig megintcsak fölfedezhetjük más versekben. Például:

S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban —
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

Idézhetnénk a *Dunánált* is, de az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* *Ignotusnak* érdekesebb, mert az *Eszmélet*tal egy évben íródott. De vajon ugyanarról van-e szó itt, mint az *Eszmélet* záróképeiben? Erre megnyugtató választ csak az egész vers elemzése adhatna. Két másik részlet összehasonlítása mindenesetre arra enged következtetni, hogy az *Eszmélet* vilásképe nagyon is különbözik az *Alkalmi* versétől. Ez utóbbiban a világ (legalábbis a természeti világ) és az Én harmóniáját, sőt egybeolvadását egy hasonlatból metaforába átsikló kép még az idézett sorokhoz képest is elmélyíti:

Már karcsú idomaira
pongyolát ölt a lég.
Az alkony a felhőn fész. . .
ülünk együtt, mint kedves és fia. . .

A fűben gyepeként sarjad a sötét,
a homály pamutlombjai ingnak.

S mi várjuk, hogy mikor lesz
látható reszketésű
bennünk az első csillag.

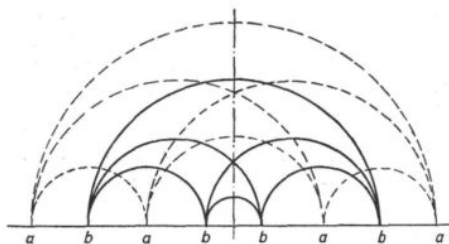
Az *Eszmélet*ben ennek homlokegyenest az ellenkezőjét tapasztaljuk: „Nappal hold két bennem s ha kinn van/ az éj — egy nap süt idebent.” Teljes harmónia után a teljes meghasonlottság: ezek a sorok egymagukban is azt sugallják, hogy valamilyen világnézeti válságnak kellett lezajlania a *Város peremén*, az *Elégia*, a *Mondd, mit érlel*. . . költőjében az *Eszmélet* megírása előtt. Eddig az volt a meggyőződése, hogy a világban törvények működnek, mégpedig olyan törvények, amelyek elkerülhetetlenné teszik a munkásmozgalom győzelmét. Amellett ez a világnézet egy közösséghez kapcsolta a költőt, ami meghatározta helyét is a társadalomban: elvtársai helyett és számára végezte a világ felmérését. Erre utalnak a visszatérő megszólítások is: elvtársaim, testvérek. Az Énnek mint a világtól elkülönült belső univerzumnak eleinte

egyáltalán nincs helye ebben a világképben A freudizmus megjelenése némi változást hoz ugyan, de kezdetben még nem bontja meg a harmóniát: az ösztönök szublimálása és az elfojtások kianalizálása éppúgy a harmonikus társadalom felépítését szolgálja, mint a világ külső felmérése. A kettőt a *rend* fogalma kapcsolja egybe:

Míg megvilágosul gyönyörű
 képességünk, a rend,
 mellyel az elme tudomásul veszi
 a véges végtelent,
 a termelési erőket odakint s az
 ösztönöket idebent. . .

Persze, mondjuk, a *Külvárosi éjt* és a *Téli éjszakát* csak egy ilyen elnagyolt vázlatban lehet egy kalap alá venni. (És még így is utalni kell rá, hogy az *Óda* az érlelődő válságban bejárja a kibontakozás egyik — és József Attila számára minden válságban döntően fontos — útját. Annál feltűnőbb, hogy az *Eszmélet* világában nem jut hely a szerelemnek;* ebben a vonatkozásban is egyedül áll.) De a mi szempontunkból az igazi különbség a *Bánat* és a *Reménytelenül* vagy a *Vas-színű égboltban* között van. Amott: „Zúgj, erdő elvtárs!”, emitt: „De hát kinek is szólanék —” A különvált Én egyszer csak egy idegen világban találja magát. Természetes, hogy a panasz és a fájdalom hangjai az elsők. Az *Eszmélet* előzményei már annak a küzdelemnek egyes szakaszait mutatják, ahogyan József Attila megpróbálja megvetni a lábát ebben az új-arcú világban.

A vers első konkrét, bár még nagyon távoli előzménye a *Vigasz*. Az egyik összefüggés tisztán technikai: itt jelenik meg először az *Eszmélet* versformája. A minta nyilvánvalóan Villon. Balladáinak formáját József Attila már korábban is alkalmazta, a fő előképet a *Nagy Testamentumot* elkezdte fordítani. A változtatás most abban áll, hogy megszigorítja a rímképletet. Mit jelent ez? Nyolcsoros strófát lehet írni egyszerű keresztrimes formában is, ababcbcd rímképlettel, ami nagyon gyakori eljárás. Ez a strófa azonban csak formálisan nyolcsoros, valójában két négysorost írnak egybe. A villoni strófa ezt a két négysorost közepén összekapcsolja úgy, hogy a 4. és 5. sort rímelteti, a képlet tehát így alakul: ababbcbc. Ezzel a forma szimmetrikussá válik: ha a 4. és 5. sor közé egy tengelyt képzelünk, mindkét oldalán azonos rímmel kezdődő keresztrimes négy sor foglal helyet. József Attila ezt a szimmetriát teszi teljessé azzal, hogy nemcsak a *b*, hanem az *a* rímet is megismétli a szakasz második felében. Így a második négy sor rímélése pontos tükörképe az első négy sorénak. Az első két sor végén szigorúan determinálja az összes többit. A súlypont a strófa tengelyébe esik, a két legszélső sor összecsengése pedig keretbe foglalja a strófát, s mindezeknél fogva önmagába zárt konstrukció keletkezik. Ezt legszebben úgy szemléltethetjük, ha egy vízszintes vonalon félkörívvel összekötjük az egymással rímelő sorokat:

* Éppen emiatt polemizál vele Juhász Ferenc a *Vers négy hangra, jajgatásra és könyörgésre, átoktalanul* című költeményben:

Te egyetlen, akivel megtanultam,
 hogy a létezők mind személyiségek,
 s nem hülnek holtként egymásra-hulltan,
 de egymáshoz köti őket a szerelem s az érdek.
 Hogy nem dermedt dolgok halmaza a lét,
 mely deresen egymást nyomja, fogja,

mint lebombázott város-törmelék.
 Az éhség a dolgokat egymásba-fonja.
 S a világ így, párosult-hiányok
 összessége, egymásra-utalt vágyakozás,
 csillag és ember, halak és lángok
 lüktető lánc, rab-fönnmaradás.

József Attila tehát először a *Vigaszb*ban próbálja ki ezt a versformát, meglehetősen felemás eredménnyel. A zárt strófákat oktató jellegű logikai kapcsolat fűzi össze. Ráadásul ez a logika eléggé laposan didaktikus, ami arról is árulkodik, hogy valami nincsen rendben a közösségi kapcsolattal, ami eddig oly magától értetődő volt, még a közvetlenül ezt megelőző versekben is, a *Bérmunkás-* és a *Tőkehaszon-balladában*. Erre utal a grammatikai viszonylatok megváltozása is: az első balladában („Hordunk vinnyogó kosarat. . .”) végig egy általános, az elnyomottakat képviselő többes szám szerepel, a másodikban a költő szólítja meg a proletárokat. Itt a közösség oktatja ki egy megtévelyedett társát a helyes magatartásról. „Ne hadd el magad öregem” — a formán túl ez a sor jelzi a kapcsolatot az *Eszmélet*tel, vagy inkább azzal a költői nyersanyaggal, amiből később az *Eszmélet* kifermálódik. „Öregem, no mi van veled!” — így kezdődik ugyanis a vers egyik első fogalmazványa. Egy másik változat szintén hasonló megszólítással kezdődik: „Ember, ne félj!” De a folytatás meglepő, a *Vigaszh*oz képest: „Törődj belé, ma nem tudunk szeretni.” Vagy legalábbis kétértelmű: jelentheti azt, hogy ebben a korban mi, elnyomottak nem engedhetjük meg magunknak a szeretet luxusát, de grammatikai formájánál fogva értelmezhető úgy is, hogy a többes számú megszólítók nem tudják szeretni a megszólított „Ember”-t. Hogy mégis az első változat a valószínűbb, az a következő fogalmazványból derül ki („A csillám szememből kihagy. . .”), ahol a kijelentés átkerül egyes szám első személybe. Viszont nemcsak az igealak változik meg, a hangsúly is figyelemreméltóan más színezetet kap: „én már nem tudok szeretni”. Ráadásul — kissé bizarr módon és esztétikailag megoldatlanul — ezt nem is a költő mondja, hanem a szeme:

A csillám szememből kihagy,
szemem már tanul rámeredni
a dolgokra. — Gyermeki vagy
— szól — én már nem tudok szeretni.

Ami a *Vigaszb*ban egyértelmű volt és osztályszempontú, hogy tudniillik nem lehet szeretni a gazdagokat, még ha részvétet mutatnak is, itt általánossá válik, kiterjed az egész világra, a szeretet hiánya a dolgokra való rámeredéssel lesz egyértelmű, és valamiképpen az emberség lényegét érinti. Mindkét változat egy rejtett belső vita zárszavával végződik: „Annyit feledni nem tudsz, hogy ember ne maradj.” A versszak másik eleme, a fagy egeken sikló, áttetsző állkapcsa víziószerűségében ugyancsak messzire távolodott a *Vigasztól*, ahol még egyszerű köznyelvi kijelentés volt: „Együtt vágunk a jeges télnek”. Az „együtt”-ről a hangsúly olyannyira a jeges télre került át, hogy az „együtt” ki is szorult a képből. Ebből a két szövegváltozathoz az *Eszmélet*be végül is csak egy motívum került át, a „szeretni”, de magába olvasztva a belső vita tagadó végkövetkeztetését: „S hogy nem tudok mást, mint szeretni/ görnyedve terheim alatt”. És talán még meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a dolgokra való rámeredés és a csillogó szemű gyermeki tekintet ellentéte kimondatlanul, a megjelenítés módjában bújkálva él tovább az *Eszmélet*ben, az első és negyedik versszak kontrasztjában, ahol is a világ egyszer mint csilló könnyűség, másszor mint rideg determináltság jelenik meg; még áttételesebben a X. és XI. strófa merő tudat felnőttség és merő öntudatlanság boldogság képének, s végül — talán — a XII. szakasz „lengedező szösz-sötét” meghittségének, illetve „én könyöklök és hallgatók” kopárságának ellentétében.

A következő szövegváltozat, amely három összefüggő versszakból áll, kezdősorával — „Öregem, no mi van veled!” — a *Vigaszh* hangját intonálja. A második szakasz néhány sora már szó szerint átkerül majd az *Eszmélet*be. De a három szakasz együtt arról árulkodik, hogy a vers anyaga és formálólvelei még nagyon is tisztázatlanok.

Öregem, no mi van veled!
Élsz, ahogy élsz s ezt te ne tudnád?
Vizes homokon kötelek
kötnek-e ki? Te azt sem unnád.
Bátorság! Lesz még olyan munkád,
amelyben kedvedet leled, —
most — bárha egek ura ront rád,
teremtsd elő a kenyered.

Hisz itt a szenvedés belül, —
de ott kívül a magyarázat.
S hogy’ olvasod le emberül,
hogyha tagjaid citeráznak?

Ez a fegyenc-kor leigázhat
de szabad leszel, ha belül
nem raksz magadnak oly[an] házat,
melybe háziúr települ.

Jöjj világra! Anyád apád
te légy! Ne less tündéri nőre
s szakállas végzetre, ki rád
vigyázzon, — ne légy bölcs, te dőre!
Gondolj a ravasz csecsemőre, —
sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlére,
növeszti körmét és fogát.

A zavar éppen a második versszakban mutatkozik. A nyolc sort külsőleg összefogja a stílus folytonossága és a szoros rimképlet, de gondolatilag két részre esik szét: az első négy sor — „Hisz” kezdettel — az előző szakaszt folytatja, még a *Vigas* szellemében, a második négy viszont a következő strófához tartozik, és az előző változatokból ismerős felnőtté válás problémát intonálja, keserűbb logikai tartalommal, mint amennyit ez a stílus elbír. Amellett a két rész ellentmondásba is kerül egymással, mert hiszen ha kívül van az ok, hogyan lehet az okozatot *belül* megszüntetni? Pedig József Attilának fontos lehetett a „belül”, mert az első fogalmazvány még így szólt: „de szabad leszel, kiderül, / csak ne rakj magadnak oly házat. . .” Az eltérés oka valószínűleg az, hogy a „belül” szó már szerepel rímhelyzetben a strófa első sorában, a külső forma követelménye szerint tehát nem lehet még egyszer rímszó. De József Attila inkább a formát áldozta fel, egyelőre legalábbis. (És melleleg itt a magyarázata a hetedik sor ritmikái döccenőjének: a költő a „csak ne rakj” helyébe beírta: „nem raksz”, de az így keletkezett szótaghiányt elfelejtette az „oly”-on kipótolni, pedig az nyilván éppen verstani okokból szerepelt ebben a kényszeredett alakjában a korábbi változatban.) A háziúr nélküli házzal jelzett belső szabadság jelentése a következő szakaszból derül ki: meg kell szabadulni minden olyan belső, érzelmi vagy gondolkodásbeli kötöttségtől, ami az embert függésben tarthatja: szülőktől, szerelemtől és a végzetbe vetett hittől. Ezt a függés-függetlenség problémát a visszajáról világítja meg két másik József Attila-vers. Az egyik, az *Egy ifjú párra* című, ez idő tájt keletkezett, és szinte hivatkozott hangsúllyal fogalmazza meg a személyes kapcsolattól való teljes függőséget:

. . . im, e zümmögő kávéházban várok reátok
óvatosan, lassan, s figyelve (múltba? jövőbe? nem tudom)
de vizgán, mint a kutya, ki bár szemmel tartja a gyanúsán nyüzsgő világot,
félíg ügyel csak, mert másfelől gazdáját várja jelenni a néma uton —

majd kétszer is leszögezi, hogy „Ti vagytok a gazdám”, utána pedig egy nagyon érdekes kép következik:

Lám-lám, nevetve jöttök, nem tudva, hogy ti vagytok Az, ki eligazítja
az üres keretekben a képeket, melyek anyag
alakzatai alighogy élnek, máris tubusaikba
surrannának vissza a festékek, a nem-lett múltba az ősi anyag.

Hogy a „szakállas végzeten” mi értendő, az pedig kiderül az *Oszlás után* című szonettből, amely mintegy fél évvel az *Eszmélet* után keletkezett, mégpedig megadott (bridzs-) témára nyolc perc alatt, ami arra vall, hogy a gondolat elég régóta készen lehetett a költő fejében.

A kártya ki van osztva. Reszketünk,
Észak, Kelet, Nyugat és Dél kezében,
bubik, királyok, dámák jelmezében
s szóttlanul várjuk, mit tesz végzetünk.

Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mit tehetnénk a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.

Vörösek és feketék, vérben, gyászban,
fényesre lakkozottan, lámpalázban
így kell kinek-kinek sorsára várni,

hogy boldogságunkat, mit rejt szerelmünk,
a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk,
ki tudja-e a végzet licitálni.

A *Vigas* egyszerre oktató és vagányos hangvétele mindkét tulajdonságával idegen attól a keserű világszemlélettől, ami József Attilában — legalábbis az *Eszmélet* anyagával való küzdelemnek ebben a stádiumában — kialakul. Ezért is zavaros a második versszak, és ezért kell még kétszer átírnia, amíg az *Eszmélet* VI. strófája válik belőle, és még a végleges változatban is kissé idegenül feszeng — a *Vigas*hoz kötődő eredet maradványaként — az utolsó sor háziura.

A következő szövegváltozat, a *Mi, emberek* . . . kezdetű két és fél strófás töredék az *Eszmélet* kialakulásának sokkal érettebb szintjén jeleníti meg az előző változat anyagát. (A két verzió közti összefüggést filológiaiailag is alátámasztja, hogy az „Ősztöneim az életet, / bármily kegyetlen, meg nem unnák” sorok — az utóbbi töredék második versszakában — az előző változat „Vizes homokon kötelek / kötnek-e ki? Te azt sem unnád” sorainak a variánsai. Amellett a harmadik versszakban a „ma éheztl és nem kerestél” sor is rokon a „te-remsd elő a kenyered”-del, a „nyers tél” pedig a másik, egy strófás változat fagy-motívumát hozza vissza. Nyilvánvalónak látszik tehát, hogy ez a töredék is — a kritikai és nyomában a többi kiadás időrendjétől eltérően — az *Eszmélet* előzményeihez tartozik.) Eltűnik az oktató jelleg, a második személyt első személy, a felszólító módot kijelentő mód váltja fel. Más az elrendezés sorrendje is: a *Mi, emberek* . . . azzal kezd, amivel az előző változat befejezte. Ez a strófa már az *Eszmélet* hangja — és színvonala —, ha szó szerint semmi sem kerül is át belőle a végleges változatba.

Mi emberek, sötét erők,
érezzük, napjaink letelnek.
S ha érezzük, a vég előtt,
mint dögöt légy, a világ ellep.
Eszmék északi fénye mellett
mért őriznök hát az időt?
Miért piszkálnánk hunyt szerelmet?
Én felgyujtom a temetőt.

Vajon miért maradt ki ez a strófa az *Eszmélet* végleges szövegéből? Hiszen több nekirugaszkodás után itt kap először, mégpedig hallatlanul erőteljes formában, hangot az az alapézés, amely majd az egész vers szerkezetét megszabja, amit az egész vers szigorú rendszerbe foglalni, de egyszersmind feloldani is törekszik. Nos, azt hiszem, éppen ezért: mert megfogalmazódott, nyíltan kimondódott benne az, amivel az egész vers küszködik, amit fogalmilag elismer és tudatosít mint a felnőttség és belső szabadság követelményét, de érzelmileg vállalni nem tud:

láttam, hogy a múlt meghasadt
s csak képzetet lehet feledni
s hogy nem tudok mást, mint szeretni
görnyedve terheim alatt —
*minek is kell fegyvert vetni
belőled, arany öntudat!

Az előzményben, különösen ebben a sorban: „mint dögöt légy, a világ ellep” — valami olyan totális, az egész emberi világgal szembeni undor érződik, aminek a konzekvenciája nem lehet más, mint minden személyes kötöttség, vontaképp az egész személyiség fölégetése. Viszont mi jöhet ez után? Csak a teljes nihil:

Most már nem tudom, mit tegyek;
öljek-e vagy olvassak ponyvát.

Ahhoz, hogy az *Eszmélet* létrejöhessen, meg kellett zabolázni ezt az indulatot. És csakugyan: ott rezignációvá szelídül, és — ami ugyancsak lényeges — elmarad mellőle az egyes szám első személy: „Az meglett ember, *akinek* / szívében nincs se anyja, apja” stb., vagyis: aki felgyújtotta a temetőt. Ez a felgyújtás motívum természetesen a mozgalmi kötöttségekre

is vonatkozik, de ebben az általános képletben ezeknek már nincs külön helyük. Hogy konkrétan is ott szerepeltek az *Eszmélet* kialakulása során, azt egy másik töredék bizonyítja:

Diványon fekszem, sziszegek:
„Ne várjatok!...” S egyszerre hallom
— gyötrően munkát! kenyeret!
Kiabálnak az utcasarkon
S rohanok, majdnem azt sikoltom —
„Várjatok hát! Megyek! megyek!...”
Mit gyerekes dac! Igazi voltom
küzdő, emberi szeretet.

De ez is csak egy az *Eszmélet* végül is kiselejtezett előzményei közül. Megtalálható rezignált ellenpárja is, a *Magad emésztőben*, amely — megintcsak ellentétben a kritikai kiadás időrendjével — valószínűleg az *Eszmélet* előtt keletkezett (noha persze semmiképp sem előzménye abban az értelemben, ahogy az eddigiek, többek között az eltérő versforma miatt sem):

A múlt
tüntető menete elvonult,
a lomb lehullt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenben elkövesedtek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

A folytatást ismerjük az *Eszmélet*ből: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ...”

Az *Eszmélet* magja tehát a VI., IX. és X. szakasz, vagyis az a kettő, amelyik a világ rab-ságából való megszabadulás útját jelöli ki, és az a harmadik, amely ezzel az úttal érzelmi vitát folytat, vagy pontosabban beismeri ennek a lehetőségnek a személyes kudarcát. Ehhez jön aztán a IV. szakasz, amely a világot jellemzi, amelyből szabadulni kellene. Végül egy korábbi versben — a *Háló* címűben — megtaláljuk a VIII. szakasz előzményét is. Ez a versszak a kompozíció szempontjából nagyon fontos: a csillagokig tágitja a vers szinpadát. Nemcsak a kép hasonlít, hanem a lírai gesztus is:

Szakadt lehet — gondolkozom, —
az én hálóm.
Kiaggatom, megfoltozom.
S íme, látom — (vö.: Hát amint felállok)

Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog —
jeges bogai szikrázón
a csillagok.

Hogy mennyire tartósan és — mondhatni — görcsösen foglalkoztatta József Attilát ez a nyersanyag, ez a megformálandó új világkép, azt tovább szemléltetik az *Eszmélet* prózai előzményei, elsősorban az az 51 sornyi töredék, amely „Vallomás” címen jelent meg a kritikai kiadás IV. kötetében (22—23. old.).

Láttuk, hogy az alapkérdés az *Eszmélet* vázlataiban a világhoz való viszony, mégpedig elsősorban érzelmi szempontból. A válasz a kötöttségek felszámolására szólít fel: „Jöjj világra!” A „Vallomás”-ban: „Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét! Idegen tárgyak kellene, hogy élhessek... El tudok így is egy boldog életet képzelni. Ehhez azonban az kellene, hogy semmit-senkit ne szeressek és ne gyűlöljek. Az életet pusztán technikának kellene felfogni, vagy helyesebb szóval ökonómiának... A világot ki kellene löknöm magamból, tárgyi világgá kellene tennem.” A fogalmazás racionális, sőt hiperracionális, az alapállás gyermetes. Ez az írás valószínűleg a pszichoanalitikus kezelés mellékterméke. Ami nem mond ellent az *Eszmélet*tel való kapcsolatának. Hiszen a pszichoanalízis a végleges felnőtté válást, a világhoz való viszony rendezését célozta, a gyakorlatban ugyanazt, amit a költészetben az *Eszmélet* (más kérdés, hogy milyen eredménnyel).

Az idézett rész az *Eszmélet*-vázlatokkal rokon („Öregem, no mi van veled!”). Az egész írás a maga módján ugyanannak rugaszkodik neki, aminek majd az *Eszmélet*: végiggondolni a világot, és benne az egyén lehetőségeit, vagy pontosabban: a boldogság lehetőségeit. Az első bekezdés némi párhuzamosságot mutat az *Eszmélet* kezdetével: „Körülnézek, — benne vagyok a világban, mint egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára föloszlana egész testemben.” De ez a párhuzam csak feltevés, filológiaiilag nem lehet alátámasztani, sőt, a szöveg így folytatódik: „Epikusan, képből objektívalva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben.” A feltevésre az ad alapot, hogy az *Eszmélet* I. strófája élesen különbözik a vers egész további világától, talányosan magában áll, egy másik világot jelenít meg, vagy a világnak egy egészen más képét mutatja. A vers a továbbiakban a vas világban játszódik. De hol az átmenet? Itt mindenesetre kapunk egy magyarázatot, ami egyébként kapcsolatba hozható „A csillám szememből kihagy” kezdetű strófa gondolatvilágával. Úgy képelem, az *Eszmélet* első szakaszában a világ úgy jelenik meg, a gyermeki önfelédtségnek a világ csillogó felületére rácsodálkozó boldogságában — illetve ebből a lelkiállapotból nézve —, ami itt az első bekezdésben megfogalmazódott. Erről az állapotról később még annyit tudunk meg, hogy eszerint „úgy elterülhettem egy boldog érzésben, mint a disznó a langyos pocsolójában” — ami csaknem szó szerint majd a *Számvetés*ben ismétlődik meg, de objektívebb formában az *Eszmélet*ben is megjelenik (XI. strófa). Ez a szakasz szintén a vers legtalányosabb helyei közé tartozik. Egyik érdekessége, hogy az első szakasz „lány” jelzője megismétlődik benne. Jelzőismétlődés ezen kívül mindössze egyszer fordul elő a versben.

A továbbiakban a „Vallomás” a), b) és c) pontban bizonyítja a boldogság lehetetlenségét még abban az esetben is, ha megvalósíthatók volnának a kijelölt feltételek (érzelemmentesség stb.). Felködlenek itt az *Eszmélet* III. szakaszának elemei. „Ebből én meg sem élhetek, az értelmet nem használhatom fel alkotásokra sem, mert a közönség, a mai, amúgy sem volna képes gyönyörködni a színjátékában.”

e léha, locska
lelkek közt ingyen keresek
bizonyosabbat, mint a kocka.

Másik kedvezőtlen következménye a világ tárgyiasításának: „pusztán értelmi, tárgyiasító kapcsolatban volnék a világ dolgaival, nem pedig érzéki kapcsolatban, ami viszont mint érzéki lényt soha nem elégtene ki”.

Nem dörgölődzik sült lapocka
számhoz s szívemhez kisgyerek —
ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.

A harmadik bökkenő: „az értelem dialektikus természetű lévén, meg nem hozhatja a nyugalom érzését, a befejezettséget, mert lényegében (végső fokon) önmagát veszi tárgyul, tehát az érzéki tárgyak helyébe, amelyek a megértést áhítozzák, értelmi tárgyakat állít, vagyis attól távolít el, ami felé törekednék.” Ez a szövegrész a IX. szakasz elejéhez ad kulcsot:

Hallottam sírni a vasat,
hallottam az esőt nevetni.

„... az érzéki tárgyak ... a megértést áhítozzák ...” S vegyük még hozzá: „... az kellene, hogy semmit-senkit ne szeressek és ne gyűlöljek.”

s hogy nem tudok mást, mint szeretni

Vagyis az *Eszmélet*ben az egész gondolatkör — a IX. strófában — a visszajáról — mint szubjektíve lehetetlen — jelenik meg.

Boldogság—felnöthtség—szabadság problematikája alakul ezekben az előzményekben, s ez szerveződik végleges formába majd az *Eszmélet*ben is — a vers „belsejében”. De a kompozíció kialakításakor József Attila két irányban is kitágítja ezt az anyagot: térben (a csillagokig) és bölcséletileg (a nincs-ig és lesz-ig, a halálig, amelyre az élet csak ráadás, és végül az örök éjszakáig, amiben a vers nagyobbik részében megjelenített világ nappaljai csak eliramló vonatablakok).

A *dolog* című (hátorzongatóan hegelianus) filozófiai írás mindenekelőtt a IV. szakasz utolsó három sorának előzményeként érdekes.

Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

„A dolognak három lényege van:

a) dolog előtti vagy alkotó lényeg, amely a dolgot létrehozza, hogy azután, de csak azután kitölthesse és amely megfelel az ihleti szellemiségnek;

b) dologbéli vagy való lényeg, amely a dolgot kitölti, hogy azután, de csak azután megsemmisíthesse és amely megfelel a szemléleti szellemiségnek;

c) dolog mögötti vagy igaz lényeg, amely a dolgot megsemmisíti, hogy azután, de csak azután, rekonstruálja és amely megfelel a fogalmi szellemiségnek, —

a dolog mindhárom esetben az alak és a nemlét ellentétében való egység, mert úgy a dolog-előttiség, mint a dolog megsemmisülése és rekonstrukciója a dolog nemléte.”

Nem szeretném eltulozni a rokonságot. Itt egy spekulatív tétel bizonyítása érdekében szerepel ez a hármas felosztás, s ennek megfelelően nincs is köztük hierarchia, míg a versben a „van” szemben áll a „nincs”-csel és a „lesz”-szel.

Végül még egy idézet: „*A lét csupán tulajdonság*: a meg nem semmisülő és meg nem változó, hiánytalan és be nem teljesülő nemlét tulajdonsága. A nemlét: őszállag, az állagok állaga...” Lehet, hogy ebből lettek az alábbi sorok?

ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja

— — — — —
így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok

Nem tudom. Mint ahogy arra sem vállalkoznék, „a jelen dolgozat keretei közt”, hogy értelmezem ezeket a sorokat az *Eszméleten* belül. És azzal is tisztában vagyok, hogy mindaz, amit a vers előzményei közt találunk, nem bizonyíték az *Eszmélet* ilyen vagy olyan értelmezése mellett. Annyi azonban az előzmények áttekintése alapján bizonyosnak látszik, hogy az *Eszmélet* nagyon mély világnézeti válságból született. Szembenézés egy új helyzettel — a világgal, ami már nem birtoka, amit tehát nem lehet többé egyetlen szimbólumba sűrítve felmérni, mint a *Téli éjszakában*, még kevésbé úgy megjeleníteni, a pars pro toto elve alapján, ahogy a *Külvárosi éjben* vagy az *Elégiában*. Ezekben a versekben a kiválasztott külvárosi tájrészlet teljes univerzumként szolgál. Nem kell messzebbre menni, hiszen az egész emberi világ itt készül. Ez az alapja a — költői szempontból — harmonikus viszonyoknak. Én és világ közt József Attilának ebben a korszakában. E nélkül az archimédeszi pont nélkül a teljes világot befogni egyetlen vers látóterébe: heroikus vállalkozás, és nem is lehetséges másként (hiszen terének és idejének folytonossága a végtelenbe növelné a vers terjedelmét), csakis gyökeresen újfajta kompozícióval — József Attila szavait kölcsönvéve: a világra kivetett háló bogainak felmutatásával.

(1973)